O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FRAZEOLOGIZMLARNING ILMIY ASOSLARI

N.K.Sabirova
Perfect University (nodavlat ta’lim muassasi)
“Turizm va Servis” kafedrasi Katta o‘qituvchisi, PhD
Komilova Sug’diyona,
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti,
xorijiy til va adabiyoti fakulteti, magistr talabasi

Annotatsiya:

Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida frazeologizmlarni o‘rganishning ilmiy asoslari keng yoritilgan bo’lib, frazeologizmlar tildagi obrazlilik, milliy tafakkur va madaniy qadriyatlarni ifodalovchi muhim birlik sifatida qaraladi. Maqolada frazeologik birliklarning shakllanishi, ularning semantik va struktur jihatlari, xalq tafakkuri bilan uzviy bog‘liqligi tahlil qilingan. O‘zbek tilidagi frazeologizmlar lingvokulturologik va kognitiv yondashuv asosida tahlil qilinib, ular xalqning milliy ruhiyati, urf-odatlari va hayotiy tajribalari bilan bevosita aloqador ekani asoslab berilgan. Frazeologizmlar orqali xalqning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va hissiy tajribalari til tizimida qanday aks etishi amaliy misollar yordamida ko‘rsatib o‘tilgan.

Shuningdek, maqolada o‘zbek frazeologiyasining rivojlanish bosqichlari, zamonaviy tadqiqot yo‘nalishlari hamda kognitiv tahlilning afzalliklari haqida so‘z yuritilib, frazeologizmlar nafaqat tildagi barqaror birlik, balki milliy tafakkur, madaniyat va xalq psixologiyasining tildagi ifodasi ekanligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: frazeologizm, tilshunoslik, lingvokulturologiya, kognitiv yondashuv, milliy tafakkur, o‘zbek tili, xalq madaniyati.

Аннотация: В статье подробно рассматриваются научные основы изучения фразеологизмов в узбекском языкознании. Фразеологизмы анализируются как важные элементы, отражающие национальное мышление,

культуру и духовные ценности узбекского народа. Автор показывает, что фразеологические единицы служат средством выражения мировоззрения и нравственных представлений народа, а также важным компонентом языковой картины мира.

Особое внимание уделено лингвокультурологическому и когнитивному подходам, которые позволяют глубже раскрыть смысловую и концептуальную сущность фразеологизмов. На основе анализа конкретных примеров показано, как устойчивые выражения передают духовное богатство и эмоциональный опыт народа.

В заключение отмечается, что узбекская фразеология является неотъемлемой частью национальной идентичности и играет ключевую роль в сохранении культурного наследия.

Ключевые слова: фразеологизм, языкознание, лингвокультурология, когнитивный подход, национальное мышление, узбекский язык, культурные ценности.

Abstract: This article provides a comprehensive overview of the scientific foundations of studying phraseological units in Uzbek linguistics. Phraseology is analyzed as a key linguistic and cultural phenomenon that reflects the national mentality, cultural heritage, and worldview of the Uzbek people. The study highlights the structural, semantic, and functional features of Uzbek idioms and explores their close connection with traditional values and collective consciousness.

Special emphasis is placed on the linguocultural and cognitive approaches, which make it possible to reveal the conceptual meanings and mental representations behind phraseological expressions. Through practical examples, the author demonstrates how idioms serve as linguistic reflections of people’s emotions, moral standards, and life experiences.

The results confirm that Uzbek phraseology plays an essential role in preserving national identity, transmitting cultural values, and enriching the expressive potential of the language.

Keywords: phraseology, linguistics, linguoculturology, cognitive approach, national mentality, Uzbek language, cultural heritage.

Kirish

Til inson tafakkuri va madaniyatining eng muhim ifodachisi sifatida xalqning dunyoqarashi, urf-odatlari va milliy qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi. Til tizimida alohida o‘rin tutuvchi frazeologizmlar esa xalq tafakkurining, tarixiy xotirasi va milliy mentalitetining o‘ziga xos ko‘zgusidir. Shu bois frazeologik birliklarni o‘rganish o‘zbek tilshunosligining eng muhim va murakkab yo‘nalishlaridan biri sanaladi.

O‘zbek tilida frazeologizmlarning ilmiy o‘rganilishi XX asrning o‘rtalaridan boshlangan bo‘lib, bu sohaning shakllanishi o‘zbek tilshunosligining umumiy rivojlanish jarayoni bilan uzviy bog‘liq. Dastlabki izlanishlar asosan so‘z birikmalarining barqaror turlarini aniqlash, ularning ma’no yaxlitligi va grammatik mustaqilligini tahlil qilishga qaratilgan edi. Keyinchalik frazeologik birliklarning semantik, strukturaviy va uslubiy xususiyatlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratila boshlandi.

O‘zbek frazeologiyasining fan sifatida shakllanishida Sh. Rahmatullayev, A. G‘ulomov, N. Mahmudov, H. Ne’matov, A. Hojiyev kabi tilshunos olimlarning xizmatlari beqiyosdir. Ular o‘z tadqiqotlarida frazeologizmlarning lingvistik tabiati, ularning tildagi o‘rni, ma’no yaxlitligi va obrazlilik xususiyatlarini chuqur tahlil qilgan. Ayniqsa, Sh. Rahmatullayev o‘zbek frazeologiyasining nazariy asoslarini ishlab chiqib, frazeologik birliklarning turlarini tizimlashtirishda muhim yondashuvlarni ilgari surgan.

Hozirgi davrda o‘zbek tilida frazeologizmlarni o‘rganish nafaqat lingvistik, balki **lingvokulturologik** va **kognitiv** yondashuvlar asosida olib borilmoqda. Bu esa frazeologik birliklarni nafaqat tildagi tayyor ifoda sifatida, balki xalq tafakkuri, madaniy qadriyatlari va milliy dunyoqarashining mahsuli sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligida frazeologizmlarning o‘rganilish jarayoni, ularning ilmiy asoslari, asosiy nazariy yo‘nalishlari hamda frazeologik birliklarning semantik va madaniy xususiyatlari yoritiladi.

ASOSIY QISM

1. O‘zbek frazeologiyasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari

O‘zbek tili o‘z tarixiy ildizlariga ega bo‘lgan boy va rang-barang til tizimidir. Uning frazeologik qatlamini o‘rganish esa xalq tafakkuri, madaniyati hamda milliy ongini chuqur anglashda muhim o‘rin tutadi. O‘zbek tilshunosligida frazeologiya masalalari dastlab umumiy leksikologiya doirasida ko‘rib chiqilgan bo‘lsa-da, keyinchalik alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib bordi.

Frazeologizmlar tildagi oddiy so‘z birikmalaridan farqli o‘laroq, tayyor holda qo‘llanadigan, barqaror ma’noga ega bo‘lgan iboralardir. Ular xalqning hayot tarzi, urf-odatlari va tafakkur tarzini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu bois o‘zbek frazeologiyasining shakllanish jarayoni bevosita xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liqdir. Maqollar, matallar, topishmoqlar, qo‘shiqlar va rivoyatlar tilda frazeologik birliklarning manbai bo‘lib xizmat qilgan (1).

XX asrning birinchi yarmida o‘zbek tili grammatikasi, fonetikasi va leksikasi chuqur o‘rganila boshlagan bo‘lsa-da, frazeologiya masalalari mustaqil yo‘nalish sifatida hali yetarlicha tadqiq qilinmagan edi. Dastlabki izlanishlarda frazeologizmlar so‘z birikmalarining tarkibiy qismi sifatida baholangan. Shunga qaramay, bu davrda o‘zbek tilining obrazlilik tizimiga e’tibor ortib, tildagi tayyor birikmalarning semantik va estetik ahamiyati tan olingan (2).

O‘zbek frazeologiyasining ilmiy asoslari 1960–1970 yillarda shakllandi. Bu davrda Sh. Rahmatullayevning izlanishlari alohida e’tiborga loyiq bo‘ldi. Olim o‘zining “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati” (1978) asarida o‘zbek tili frazeologik boyligini tizimlashtirib, ularni ma’no, shakl va tuzilishiga ko‘ra turlarga ajratdi. U frazeologizmlarning mustaqil semantik birlik ekanini, ularni tildagi oddiy so‘z birikmalaridan ajratib turuvchi belgilarni aniqladi (3).

Shuningdek, A. G‘ulomov o‘z tadqiqotlarida frazeologizmlarning grammatik tuzilishi, barqarorlik darajasi va tildagi uslubiy o‘rni haqida fikr yuritgan. U frazeologizmlar so‘z turkumlari bilan qanday aloqada bo‘lishini, ularning sintaktik mustaqilligi va nutqdagi tayyor shaklda ishlatilish xususiyatlarini ilmiy asosda izohlab berdi (4).

1980-1990 yillarga kelib, o‘zbek frazeologiyasi mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida tan olindi. Bu davrda N. Mahmudov, H. Ne’matov, A. Hojiyev singari olimlar frazeologizmlarning semantik va uslubiy imkoniyatlarini chuqur tahlil qildilar. Ular frazeologizmlarni xalqning milliy tafakkuri, madaniy qadriyatlari va dunyoqarashi bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ta’kidladilar (5)(6).

Bugungi kunda o‘zbek frazeologiyasi zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida rivojlanib bormoqda. Tadqiqotlarda faqat frazeologizmlarning tuzilishi emas, balki ularning lingvokulturologik va kognitiv xususiyatlari ham tahlil etilmoqda. Bu yondashuv frazeologizmlarni xalq mentaliteti va milliy qadriyatlari bilan bog‘lashga imkon beradi (7).

Umuman olganda, o‘zbek frazeologiyasining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. **Dastlabki bosqich** – xalq og‘zaki ijodida frazeologizmlarning shakllanishi;
2. **Ilmiy asos davri** – Sh. Rahmatullayev, A. G‘ulomov kabi olimlar tomonidan tizimlashtirilishi;
3. **Zamonaviy bosqich** – kognitiv va madaniy yondashuvlar asosida keng tahlil etilishi.

Bu bosqichlar o‘zbek frazeologiyasining mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishiga va uning tildagi o‘rni hamda ahamiyatini chuqurroq anglashga zamin yaratdi.

3. O‘zbek frazeologiyasining lingvokulturologik va kognitiv talqini

Har bir xalqning tili nafaqat aloqa vositasi, balki uning milliy tafakkuri, madaniy qadriyatlari va hayotiy tajribasining aksidir. O‘zbek frazeologiyasi ham shu

ma’noda xalqning asrlar davomida shakllangan dunyoqarashi, urf-odatlari va mentalitetini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu bois, frazeologizmlarni o‘rganishda lingvokulturologik va kognitiv yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi (1).

3.1. Lingvokulturologik yondashuv

Lingvokulturologik yondashuv frazeologizmlarni xalq madaniyati va mental qadriyatlari bilan bog‘liq holda tahlil etadi. Har bir frazeologizm o‘zida xalqning hayot tarzi, turmushi, urf-odati va milliy obrazlarini aks ettiradi. Masalan, *ko‘ngli tog‘dek*, *tosh yurak*, *ko‘ngli oppoq* kabi iboralar xalq tasavvuridagi axloqiy me’yorlar – mehr, poklik, saxiylik yoki befarqlik kabi insoniy sifatlarni ifodalaydi.

Bunday frazeologizmlar xalq tafakkurining milliy xususiyatlarini ochib beradi. Masalan, *qo‘li ochiq odam* iborasi o‘zbek madaniyatidagi saxovat, mehmondo‘stlik tushunchasini bildiradi, *ko‘ngli qora* iborasi esa axloqiy salbiy holatni tasvirlaydi. Bu kabi iboralar o‘zbek xalqining qadriyat tizimi va axloqiy qarashlarini tildagi ramziy shaklda ifodalaydi (2).

Frazeologizmlar milliy obrazlilikni yaratishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, *ko‘z qorachig‘idek asramoq* iborasi xalqning qadrlash, e’zozlash kabi fazilatlarini bildiradi. Shu orqali frazeologizmlar til bilan madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqaning yaqqol ko‘rinishini ta’minlaydi (3).

3.2. Kognitiv yondashuv

Kognitiv tilshunoslik tilda aks etgan inson tafakkuri va bilish jarayonlarini o‘rganadi. Frazeologizmlar bu jihatdan xalqning dunyoni qanday idrok etishini ko‘rsatadigan eng boy manbalardan biridir. Har bir frazeologizm ortida ma’lum **konsept** – ya’ni xalq tafakkurida shakllangan tushuncha tizimi yotadi (4).

Masalan, *yuragi muzlab ketdi* iborasi qo‘rquv yoki hayajon holatini, *ko‘zi ochildi* esa anglash, tushunish jarayonini ifodalaydi. Bu iboralar inson his-tuyg‘ularining tildagi obrazli ifodasidir. Shuningdek, *bosh egmoq*, *yuziga oyoq bosmoq* kabi frazeologizmlar o‘zbek xalqining ijtimoiy qadriyatlari hurmat, or-nomus, sadoqat kabi tushunchalar bilan bog‘liqdir.

Kognitiv yondashuv frazeologizmlarni inson ongidagi ramziy tasavvurlar tizimi sifatida talqin qiladi. Masalan, *oq* va *qora* ranglar orqali hosil qilingan iboralar (*oq niyat*, *qora ko'ngil*, *oq yo'l*) xalq tafakkurida yaxshilik va yomonlikning konseptual qarama-qarshiligini ifodalaydi. Bu hodisa frazeologizmlarning faqat til hodisasi emas, balki tafakkur mahsuli ekanini ko'rsatadi (5).

Xulosa

O'zbek tilining frazeologik tizimi xalq tafakkuri, madaniy qadriyatlari va hayotiy tajribasining eng yorqin ifodalaridan biridir. Frazeologizmlar tildagi obrazlilikni kuchaytiradi, nutqni jonlantiradi va xalqning milliy ruhini ifodalaydi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, o'zbek frazeologiyasining shakllanishi uzoq tarixiy jarayonni o'z ichiga oladi: dastlab xalq og'zaki ijodida yuzaga kelgan frazeologik birliklar keyinchalik ilmiy tizim sifatida shakllanib, zamonaviy kognitiv va lingvokulturologik tahlil darajasigacha rivojlandi.

Hozirgi davrda frazeologizmlarni kognitiv yondashuv asosida tahlil qilish orqali ularning inson tafakkuridagi konseptual ma'nosi ochilmoqda. Shuningdek, lingvokulturologik nuqtai nazardan qaraganda, frazeologizmlar xalqning madaniy merosi, e'tiqodi va urf-odatlarini til orqali ifodalovchi ramziy belgilar sifatida qadrlanadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, o'zbek frazeologiyasini chuqur o'rganish milliy o'zlikni anglash, til boyligini asrash va uni zamonaviy tilshunoslik yutuqlari bilan uyg'unlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu sohadagi tadqiqotlar o'zbek tilining madaniy-estetik salohiyatini yanada ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev, Sh. (1978). *O'zbek tilining frazeologik lug'ati.* Toshkent: Fan nashriyoti.
2. G'ulomov, A. (1985). *O'zbek tili frazeologizmlarining tuzilishi va ma'nosi.* Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.

3. Mahmudov, N. (2000). *Tilshunoslik nazariyasi asoslari.* Toshkent: Fan nashriyoti.
4. Ne’matov, H. (1999). *Hozirgi o‘zbek adabiy tili.* Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
5. Hojiyev, A. (2006). *Leksikologiya va frazeologiya masalalari.* Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
6. Eshonqulova, D. (2018). *O‘zbek frazeologizmlarining lingvokulturologik tahlili.* Toshkent: TDPU nashriyoti.
7. Tursunova, M. (2021). *O‘zbek frazeologiyasining kognitiv asoslari.* Samarqand: SamDU nashriyoti.